

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2011 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2011

2

Vilnius 2012

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2011

2

Vilnius 2012

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-2-65

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2012
© Straipsnių autoriai, 2012

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

TAPATYBĖ IR IDENTIFIKACIJA XIX AMŽIAUS ISTORIJS TYRIMUOSE: TEORINIS ASPEKTAS*

Įvadas

Į Lietuvos mokslinį humanitarinį diskursą įsiveržusi tapatybės / tapatumo / identiteto (*identity*) sąvoka tampa viena aktyviausių analitinių kategorijų ir suteikia tarpdisciplininės perspektyvos viltį. Maža to, tikėtina, kad operavimas tapatybės sąvoka leidžia tyrėjui (istorikui, kultūros istorikui) įžengti į tradiciniais metodais sunkiai pasiekiamą sociokultūrinį lauką, nors ši perspektyva kartais kelia abejonių¹. Neatsitiktinis dėmesys modernybei, kultūrinei ir tautinei tapatybei yra susijęs su poreikiu išlaikyti nacionalizmo ideologijos sukonstruotą tapatybę, taip pat argumentuotai kurti naujas tapatybes šiuolaikiniame pasaulyje². Deja, dalyje darbų deklaruota, tarkim, kultūrinio *tapatumo* samprata Lietuvos humanitarų darbuose kol kas lieka neišskleista. Šiuo atveju tapatybė / tapatumas yra anonimas, jos buvimas suvokiamas intuityviai, ne refleksyviai, remiantis prielaida, kad tapatybės esama visame sociokultūriniame lauke³. Kartais tapatybės sąvoka įgyja apčiuopiamus

* Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos mokslo tarybos remiamą mokslininkų grupės iniciatyva parengtą projektą „Lietuvos tradicinio elito tapatybės XIX a. pab. – XX a. pr.“ Sutarties Nr. MIP-027/2011.

¹ Apie tapatybės, kaip socialinio diskurso varžybų produktą, tapatybės analitinės kategorijos naudojimo metodologinę problemą žr.: П. Б р у б е й к е р, Ф. К у п е р, За пределами „идентичности“, *Ab Imperio*, 2002, № 3, c. 61–115.

² Tik per pastaruosius keletą metų pasirodė darbų, rodančių ypatingą Lietuvos istoriografijos dėmesį tapatybei, reflektuojamai tiek istorikų, tiek kitų humanitarinių ir socialinių disciplinų sandūroje. Pvz.: *Lietuviškojo europietiško raida: dabarties ir ateities iššūkiai*, ats. red. A. Andrijauskas, Vilnius, 2006; *Nacionalinio tapatumo tęstinumas ir savikūra euointegracijos sąlygomis*, sud. ir moksliniai red. A. Andrijauskas, V. Rubavičius, Vilnius, 2008; *Kultūrologija: Istorinės vietos, atmintis, tapatumai*, t. 18, sud. V. Berenis, Vilnius, 2010.

³ Tai ypač būdinga pirmiesiems straipsnių rinkiniams, tapatumo skraiste pridengusiems tradicinius aprašomuosius kultūros istorijos tyrimus. Pvz., *Kultūrologija: Kultūros tapatumai ir pokyčiai*, t. 10, sud. V. Berenis, Vilnius, 2003.

kontūrus, tačiau jos konstrukcija yra pragmatinė ir paprasta⁴. Tiriant tapatybes istorinėje sociologinėje perspektyvoje, itin daug dėmesio skiriama tautinei tapatybei⁵ ir labai mažai – socialinei tapatybei⁶, nors yra akivaizdu, kad socialiai diferencijuota visuomenė kuria, įnormina ir pritaiko skirtingas vertybes, socialinės tapatybės raiška veikia tautinę tapatybę, o neatsiejamas socialinio gyvenimo reiškinys yra kultūra⁷.

Šiame straipsnyje daroma prielaida, kad socialinių ir sociokultūrinių procesų, būdingų XIX a. visuomenei, patyrisiai perėjimo iš ikimodernios (ikiindustrinės) būsenos į modernybę, tradicinių istorinių tyrimų alternatyva gali tapti socialinės tapatybės katego-

⁴ Tai rodo gal ne itin vykusiai suformuluotas, bet taiklus A. Švarplio teiginys: „Tyrinėjamos tapatumo problemos, bet tylojis jau sutariama, kas yra tapatumas. Populiariai tai suprantama kaip nacionalinės kalbos ir kultūros puoselėjimas makrolygiu ir vertybinės konkrečios socialinės grupės narių nuostatos (savęs apibrėžimas) – mikrolygiu.“ Taigi Lietuvos akademinėje erdvėje tapatybės tyrimai pirmiausia susieti su tautinės tapatybės paieškomis. Cit. pagal: A. Švarplis, Europinio tapatumo tyrimo metodologijos aspektai. Kaip tirti Europos tapatumą, *Lietuviškojo europietiško raida*, p. 116; A. Švarplis, Europietiško tapatumo tyrimų problemos. Metodologinių prieigų įvairovė, *Lietuvos socialinių mokslų forumo darbiniai tekstai*, Nr. 2006-01, <<http://socforumas.lt/files/articles/2006-1>>. [Žiūrėta 2011 09 30]

⁵ Apie lietuvių tautinės tapatybės XIX a. problemas, pvz., žr.: E. Aleksandravičius, *Giesmininko kelias*, Vilnius, 2003, p. 185–201; T. Balkelis, *The Making of Modern Lithuanian*, Abingdon and New York, Routledge, 2009, (BASEES/Routledge Series on Russian and East European Studies); D. Staliūnas, Die litauische Nationalidentität und die polnischsprachige Literatur, *Literatur und nationale Identität II. Themen des literarischen Nationalismus und der nationalen Literatur im Ostseeraum*, Tampere, 1999, S. 201–216; D. Staliūnas, Lietuvių tapatumas, kalba ir rašmenys Rusijos tautinėje politikoje (XIX a. 7 dešimtmetis), *Raidžių draudimo metai*, Vilnius, 2004, p. 79–109; D. Staliūnas, Идентификация, язык и алфавит литовцев в российской национальной политике 1860-х годов, *Ab Imperio*, 2005, № 2, 225–254; P. Subačius, *Lietuvių tapatybės kalvė: tautinio išsivadavimo kultūra*, Vilnius, 1999. Projekto „LITTERA: Lietuvių tapatybė XIX a. – XX a. pradžios literatūros ir kultūros diskursuose“ darbai, paskelbti mokslo leidinyje *Literatūra*, 2006, 48 (5): pvz., V. Šeferis, Tautinė tapatybė lietuvių biografinėje (Jonas Basanavičius, Jonas Šliūpas, Vincas Kudirka), p. 45–76; П. Терешкович, Пограничье как судьба: метаморфозы идентичности в восточноевропейском пограничье, *Ab Imperio*, 2009, № 1, p. 191–226. Atkreiptinas dėmesys į darbus, gvildenusius tautinės tapatybės problemą XIX a. Vidurio Rytų Europoje ir Rusijos imperijoje: M. Hroch, The Social Interpretation of Linguistic Demands in European National Movements, *Regional and National Identities in Europe in the XIXth and XXth Centuries = Les identités régionales et nationales en Europe aux XIXe et XXe siècles*, Heinz-Gerard Haup, Michael G. Müller, Stuart Woolf, The Hague–London–Boston, 1998, s. 67–96; A. Kappeler, Russia as a Multi-Ethnic Empire. Classifying People by Estate, Religion and Ethnicity, 1760–1855, *Defining Self. Essays on Emergent Identities in Russia. Seventeenth to Nineteenth Centuries*, red. M. Branch, Helsinki, 2009 (Studia Fennica/Ethnologica; 10), p. 59–74.

⁶ Iš lietuvių sociologų darbų, nagrinėjančių socialinės tapatybės problemą, paminėtini šie straipsniai: V. Legkauskas, Tapatumas ir savimone: jungtis tarp sociologijos ir psichologijos, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2000, Nr. 3–4, p. 62–71; S. Kraniauskienė, Identiteto tyrimo metmenys: kartų identiteto paieška XX a. lietuvių autobiografinėje, ten pat, 2004, Nr. 2, p. 40–52.

⁷ Apie socialinės tapatybės reikšmę, tautinės tapatybės ir kultūros sąsają su socialiniu gyvenimu žr.: A. Valantiejus, Šiuolaikiškas tapatumas, Istorijos ir dabarties vertinimo kriterijai, ten pat, 1999, Nr. 3 (2), p. 5–15; A. Valantiejus, Trys tapatybės raidos kryptys, Pradmeninės, socialinės ir diskursyvosios sklaidos modeliai, Tapatybės sklaida ir ribos. Mokslinės konferencijos medžiaga, Vilnius, 2001, p. 44–46; A. Valantiejus, Dvi istorinio aiškinimo alternatyvos: Miroslavo Hrocho ir Czesława Miloszo tezės, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2001, Nr. 1–2 (6), p. 20–45.

rijos panaudojimas. Kartais ji suvokiama kaip sociokultūrinė tapatybė ir laikoma kolektyviniu reiškiniu. Ją konstruoja, kuria ir keičia vienokiais ar kitokiais požymiais susietos visuomenės grupės, t. y. socialinės tapatybės istorinė analizė reikalauja išskirti *monadą*. Remiantis prielaida, kad ikimodernioje visuomenėje kolektyvinės socialinės tapatybės kūrėjos yra socialinės grupės, o tapatybės *nešėjas* yra šios grupės narys, XIX a. visuomenei būdinga *monada* laikytina socialinė grupė. Tačiau ši *monada* nėra nekintantis visuomenės elementas. Ikiindustrinėje visuomenėje socialinė grupė reiškia pirmiausia luomą. Tačiau luomas nesudaro vientisos visuomenės grupės. Tradicinė agrarinė visuomenė – tai samplaika stambių luomų ir daugybės tarpinių grupių, kurioms tenka savarankiškai spręsti socialinės tapatybės klausimą. Modernėjant visuomenei kinta jos sudėtis, formuojasi naujos visuomenės grupės, kuriančios savąją socialinę tapatybę. Todėl galima teigti, kad socialinė tapatybė (kaip ir kultūrinė tapatybė) nėra pastovus reiškinys, ji formuojasi, įsitvirtina, sukuria pastovumo iliuziją, kinta, dauginasi, galiausiai gali transformuotis ar net išnykti, kai išnyksta tapatybės nešėjai.

Šiuo straipsniu siekiama išspręsti teorinį uždavinį, nužymėti naują XIX a. imperinės visuomenės tyrimų perspektyvą. Pagrindinis klausimas, į kurį siekiama atsakyti – ar tapatybės konstruktas yra pakankamai adekvatus, kad jo panaudojimas leistų praturtinti istorijos tyrimų analitinius instrumentus. Kitas uždavinys – išsiaiškinti, kaip dabartinėje istoriografijoje sprendžiamas socialinės tapatybės klausimas XIX a. imperinės visuomenės kontekste. Socialinės tapatybės konstravimo, įsitvirtinimo ir raidos procesas imperiniu laikotarpiu vertinamas atsižvelgiant į tris socialinės tapatybės *darybos* perspektyvas: 1. „tapatybės administravimą“, kuriame pagrindinį vaidmenį atliko imperijos valdžia, palaikiusi visuomenės luominę struktūrą, o jai pradėjus irti, dėjusi pastangas kurti naujus valdinių tapatybės kriterijus, naudoti savus jų identifikacijos kodus; 2. „vidinį“ tapatybės konstravimą, kai jam daro įtaką kolektyvinės pastangos ir įsivaizdavimai; 3. tapatybės konstravimą kaip atsaką į „išorinį“ spaudimą.

Tapatybės charakteristika ir jos tipai sociologinėje perspektyvoje

Siekiant nužymėti sociologizuotą socialinės tapatybės istorinio tyrimo perspektyvą, svarbu aptarti, kaip tapatybės konstrukciją aiškina sociologija.

Sociologijoje, atrodo, neabejojama, kad tapatybė pirmiausia yra kolektyvinis reiškinys, pagrįstas bendra tradicija, vertybėmis ir normomis, religija, etnine priklausomybe, kalba, visuomenėje atliekamais vaidmenimis, gebėjimu naudotis kultūros ženklais ir simboliais. Šie tapatybę apibūdinantys bruožai susieja ar atskiria visuomenės grupes. Tuo pačiu tapatybė yra individo, priklausančio tai pačiai grupei, atributas, jo funkcionavimo socialinėje erdvėje programa⁸.

⁸ T. Pa l e c z n y, *Socjologia tożsamości*, przedmowa Z. Mach, Kraków, 2008, s. 29, 30.

Kiek kitaip tapatybę supranta ir aiškina M. Castellsas. Pagal jį, socialinė grupė ar individas, arba dar kitaip – socialinis veikėjas, savo tapatybę konstruoja kaip prasmę pagal tam tikrą kultūrinį požymį ar požymių visumą, todėl ta pati grupė ar individas gali *turėti daug tapatybių*, o tai sukelia prieštaravimų vertinant savęs pateikimą visuomenėje ir socialinį elgesį. Todėl M. Castellsas siūlo tapatumą / tapatybę skirti nuo vaidmenų, kuriuos grupė ar individas atlieka visuomenėje ir kuriuos lemia visuomenės institucijų ir individų susitarimai. Jam tapatybė egzistuoja tik tada, „kai ir jei socialiniai veikėjai juos [tapatumus] internalizuoja bei įprasmina save per tai, ką internalizavę“, t. y. tapatybė yra susijusi su savivoka.

Tapatybė nėra savaiminė visuomeninės būties duotybė, visos tapatybės yra sukonstruotos iš pačios įvairiausios medžiagos: istorijos, geografijos, biologijos, gamybos ir reprodukcijos, kolektyvinės atminties, asmeninės fantazijos, galios aparatų, religinių apreiškimų ir daugybės kitų dėmenų. Individai, socialinės grupės ar visuomenės šią medžiagą apdoroja „pagal socialines apibrėžtis bei kultūrinius projektus, sudarančius jų pačių socialinės struktūros bei erdvės ir laiko sistemos pagrindą“⁹.

Jeigu tapatybė yra konstruktas, vadinasi, ji gali keistis, todėl svarbu išsiaiškinti, kas veikia jos raidą. Aptariamai istorinei socialinės tapatybės tyrimo perspektyvai pagrįsti yra svarbus teiginys, kad tapatybės kismą veikia politinis, ekonominis, socialinis ir kultūrinis spaudimas, kurį patiria socialinė grupė. Šis spaudimas griaua tapatybės stabilumą, verčia atsakyti į daromą spaudimą, kitaip tariant, socialinės tapatybės konstravimas „visuomet vyksta galios santykių kontekste“¹⁰. Atsižvelgdamas į šį kontekstą, M. Castellsas skiria tris tapatybės konstravimo formas ir šaltinius: 1. Įteisinamasis tapatumas / tapatybė (*legitimizing identity*), kurį diegia dominuojančios visuomenės institucijos, siekiančios išplėsti savo galią socialiniams veikėjams; 2. Pasipriešinimo tapatumas (*resistance identity*), jį generuoja veikėjai, kurių pozicija nuvertina ir stigmatizuoja esamą dominavimą; 3. Kuriamasis tapatumas (*project identity*), kai socialiniai veikėjai, naudodamiesi visais jiems kultūriškai prieinamais ištekliais, formuoja naują, jų padėtį visuomenėje kitaip apibrėžiantį tapatumą, o kartu siekia keisti visą socialinę struktūrą¹¹.

Galima prielaida, kad visos trys tapatybės formos gali ne tik egzistuoti šalia viena kitos, bet vienu metu priklausyti tai pačiai grupei arba, kad tos pačios grupės tapatybės / tapatybių raida XIX a. visuomenėse vyko patiriant visų trijų tapatybės konstravimo formų ir šaltinių įtaką. Pagrindžiant šią prielaidą būtina atsižvelgti į tai, kad ikimodernios visuomenės ir modernybės sandūroje keitėsi socialinių veikėjų ryšių ir komunikacijos pobūdis. Irstant luominiams santykiams formavosi naujos visuomenės grupės, silpnėjo

⁹M. Castells, *Tapatumo galia*, Vilnius, 2006, p. 22–23.

¹⁰Ten pat, p. 23.

¹¹Ten pat, p. 24.

bendruomeniniai, korporaciniai ryšiai, visuomenė lėtai, bet užtikrintai judėjo tautinių ir galimai pilietinių santykių link.

Manytina, kad XIX a. luominėje visuomenėje *įteisinamosios* tapatybės forma yra pamatinė ir priklauso visoms visuomenės grupėms. Įteisinamąją tapatybę pirmiausia, jeigu remsimės M. Castellso apibūdinimu, konstruoja, diegia ar primeta dominuojančios visuomenės institucijos. XIX a. tokiomis institucijomis laikytinos Rusijos imperinė valdžia, siekusi „administruoti“ valdinių socialinę tapatybę, taip pat Bažnyčia, nepriklausomai nuo konfesijos. Dominuojančioms institucijoms modernėjančioje visuomenėje priskirtume ir viešąją nuomonę, atspindėtąją publicistikoje ir spaudoje. Kai kurie sociologai, pvz., T. Paleczny, įteisinamosios tapatybės formai priskiria jo vadinamąją „pirminę“ tapatybę, kuri susiformavo istoriškai. Jo manymu, ši tapatybės forma yra ankstyviausia ir pati svarbiausia, nes yra įgyjama per gimimą. Ji susiformavo lokalinėse bendruomenėse per bendrą kilmę, giminystės ir neformalius ryšius ir yra būdinga tokiai socialinei visumai kaip gentis, giminė, klanas, autochtonų grupės, etninės bendruomenės ir pan.¹² Šios formos tapatybės reikšmę pabrėžia ir A. Valantiejus, teigiantis, kad „kaip rodo istorijos pavyzdžiai, pirmenybę reikėtų pripažinti nepaprastai intensyviems giminystės, etniniams, religiniams ir tautiniams ryšiams, kurie kartais vadinami netgi *universaliais* socialiniais saitais“¹³. Šios tapatybės formos elementų, tikėtina, galima aptikti ikiindustrinės visuomenės tradicinių luomų (bajorų, valstiečių, miestiečių) socialinėse tapatybėse.

Kitimo ir virsmo, raidos kryptį nužymi pasipriešinimo tapatybė. T. Paleczny teigia, kad ji susiformuoja patiriant socialinės ir kultūrinės aplinkos, taip pat politinį spaudimą, kai iškyla grėsmė tapatybės homogeniškumui. Ši tapatybė būdinga maištininkams, revoliucionieriams, novatoriams, ieškantiems naujo tapatybės modelio, bet taip pat konservatoriams, siekiantiems išlaikyti senąją tapatybę. Taigi ši tapatybės forma yra reakcija į visuomenėje vykstančius pokyčius, į kintančias normas ir vertybes, būdingas vienos ar kitos grupės kultūrai¹⁴. „Senosios“ ir „naujosios“ tapatybių kova provokuoja naujų tapatybių formavimąsi, keičia visuomenės socialinę struktūrą. Taigi tapatybės konstravimas iš esmės yra konfliktinio pobūdžio.

„Tapatybės administravimas“ imperinėje visuomenėje (ikimodernybės ir modernybės kontekstai)

Siekiant suprasti „tapatybės administravimo“ (įteisinimo, valdinių identifikacijos) reikšmę socialinės tapatybės konstravimui, jos raiškai ir kaitai, reikėtų prisiminti Rusijos imperijos visuomenės (į kurią integrovosi / buvo integruojama buvusios LDK visuomenė,

¹² T. Paleczny, *Socijologia tożsamości*, s. 45.

¹³ A. Valantiejus, *Šiuolaikiškas tapatumas*, p. 7.

¹⁴ T. Paleczny, *Socijologia tożsamości*, s. 42–43.

taigi ir Lietuva) socialinės raidos ypatumus. Bendras imperinės visuomenės socialinės diferenciacijos vaizdas istoriografijoje nėra nusistovėjęs. Dauguma tyrimų, skirtų permaštyti imperijos laikotarpio socialinę istoriją, atsirado kaip bandymas įveikti vadinamosios valstybinės istoriografinės mokyklos teorinę paradigmą, kuri gynė keturių narių socialinės struktūros idėją (keturių luomų piramidę sudarė bajorai, dvasininkai, miestiečiai ir valstiečiai), Rusijos imperijos visuomenės socialinį unikalumą ir lėtą naujų visuomenės grupių (klasių) emancipaciją¹⁵. Vis dėlto šiandien galima konstatuoti, kad tiek rusų, tiek Vakarų (Europos ir JAV) ir Lietuvos istoriografijoje vyrauja du skirtingi požiūriai į tai, kas keitė ir kaip keitėsi imperijos valdinių socialinė struktūra ir jų institucinė identifikacija.

Vieniems tyrinėtojams Rusijos imperija išliko luominė visuomenė per visą ilgąjį XIX amžių, o naujų socialinių grupių susidarymas mažai keitė visuomenės pobūdį. Šio požiūrio, pavyzdžiui, laikosi Gregory L. Freeze, kuris teigia, kad Rusijos imperijos luominė sandara susiformavo tik XIX a., buvo brandi, patvari ir dinamiška, neturėjo irimo požymių. Savo conceptualų teiginį jis grindžia tuo, kad „luomo“ sąvoka pradėta taikyti visoms socialinėms grupėms, tačiau labai vėlai, apie XIX a. 3 dešimtmečio pradžią ir tik vėlyvuju imperijos laikotarpiu sąvoka „luomas“ apibūdino socialinę tikrovę: susiformavo socialinės grupės, kurios pastebimai skyrėsi nuo Europos viduramžių luomų. Jas siejo ne tik bendra kilmė, giminystės ryšiai, užsiėmimai ir teisinė padėtis, bet taip pat korporatyviniai ryšiai, atskira kultūra ir kolektyvinė socialinė tapatybė. Visuomenės luominę sandarą palaikė valdžios fiskalinė politika. Nors G. L. Freeze nepritaria pastaruoju metu paplitusiam istoriografijos teiginiui apie valdžios įtaką formuojant visuomenės socialinę struktūrą „iš viršaus“, jam vis dėlto tenka pripažinti valstybės reguliuojantį vaidmenį. Mat jos fiskalinės politikos pagrindinis instrumentas iki XIX a. 9 dešimtmečio buvo gyventojų suskirstymas į dvi stambias – mokestinių ir nemokestinių (t. y. mokėjusių ar nemokėjusių pagalvės mokesčių) valdinių grupes ir ribojamos socialinio mobilumo galimybės. Kita vertus, imperijoje egzistavo daugybė socialinių grupių, kurias siejo įvairios priklausomybės ryšių kombinacijos. Visa tai darė imperijos socialinę struktūrą labai sudėtinga, trukdė formotis aiškiai apibrėžtomis socialinėms grupėms ir joms konsoliduotis, bet taip pat rodė valstybės nepajėgumą kurti visuomenės struktūrą. Kai kurios visuomenės grupės, pvz., stačiatikių dvasininkai ar profesinės grupės sugebėjo ginti savo ekonominius, socialinius ir kultūrinius interesus, atsispirti reguliavimui „iš viršaus“. G. L. Freeze nepritaria istoriografijos teiginiui, kad XIX a. antroje pusėje luomai tolydžio transformavosi į „klases“. Jo manymu, būtent luominė struktūra darė įtaką kolektyvi-

¹⁵ Šios paradigminės nuostatos įveikimą galima stebėti dabartinėje rusų istoriografijoje. Pvz., Д. И. Раскин, Исторические реалии российской государственности и русского гражданского общества в XIX в., *Из истории русской культуры*, т. V (XIX век), Москва, 1996, с. 662–813; Б. Н. Мионов, *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)*. Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства, т. 1, 2, Санкт Петербург, 1999; Н. И. Иванова, В. П. Желтова, *Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века*, Москва, 2004.

nės socialinės tapatybės konstravimui, kad ir kaip ji besikeistų, ypač tada, kai didėjo atotrūkis tarp pavienių asmenų socialinės kilmės ir visuomeninio statuso. Jis pripažįsta, kad imperijos visuomenėje formavosi naujos socialinės grupės (darbininkai, profesinės grupės), kurios keitė visuomenės socialinę stratifikaciją ir jos grupių socialines tapatybes. Tačiau jis pastebi, kad šios grupės nebuvo laisvos nuo luominės sandaros įtakos, ji veikė jų retoriką ir socialinį mąstymą. Sudėtingėjanti visuomenės struktūra, dažnai neaiškūs socialinio priskyrimo kriterijai veikė įvairių socialinių grupių atstovų socialinę tapatybę: jie patys, bandydami įvardyti savo socialinį statusą, dažnai painiojo profesijos, luomo ar turtinės padėties kategorijas¹⁶.

Lėtai kintančios imperijos socialinės struktūros vaizdą savo monumentaliame darbe „Rusijos imperijos socialinė istorija“ pateikia Borisas Mironovas. Jo koncepcijoje imperijos luomai susiformavo vėlai – tik XVIII a. pabaigoje (šioje vietoje jo pozicija sutampa su G. L. Freeze pažiūromis), visi, išskyrus valstiečius, įgijo klasikinių „europinių“ luomų (*estate*) bruožų ir tokie išliko per visą XIX a. Formaliai specifinių luominių teisių imperijos socialinės grupės neteko tik po 1905 m. B. Mironovas teigia modernių socialinių grupių – „klasių“ susidarymą, tačiau, jo manymu, vien tik luomų irimo nepakako, kad luominė visuomenė transformuotųsi į moderniąją „klasinę“ visuomenę. Pagrindinis socialinio modernėjimo stabdis buvo pati valstybė, sukūrusi teisinę socialinio mobilumo reguliavimo sistemą. Ji ribojo ir kontroliavo perėjimą iš vienos grupės į kitą, užkonservavo ir palaikė valstietijos luomiškumą, todėl tradicinių luomų evoliucija (pvz., bajorų „buržuazėjimas“, dvasininkų virtimas profesine grupe) vyko lėtai¹⁷. Kitaip tariant, „tapatybės administravimo“ veiksnys B. Mironovo koncepcijoje stabdė naujų socialinių tapatybių formavimąsi ir trukdė performuoti senas tapatybes.

Valstybės įtaka socialinės tapatybės konstravimui nekelia didesnių abejonių Elise K. Wirtschafter. Savo sintezėje „Socialinė tapatybė imperinėje Rusijoje“ ji nužymėjo pagrindines savo koncepcijos apie ypatingą valstybės institucijų vaidmenį apibrėžiant valdinių socialinį statusą gaires. Ji suformulavo vieną svarbų teiginį, kuriuo aiškino lokalinės valdžios galimybes veikti periferijos socialinį vaizdą, nes toli nuo centro esantys vietiniai administratoriai dėl prastos komunikacijos su centru vykdė savo socialinę politiką, ne visuomet sutampančią su centro politika. Tiesa, savo teiginio ji neišplėtojo, todėl lieka neaišku, kaip tyrėja išivaizduoja vietos administracijos vaidmenį formuojant valdinių socialinę tapatybę¹⁸.

¹⁶ Г. Л. Ф р и з, Сословная парадигма и социальная история России, *Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Императорский период. Антология*, Самара, 2000, с. 125, 133, 136–139, 143, 148, 151, 153, 154.

¹⁷ Б. Н. М и р о н о в, *min. veik.*, t. 1, p. 140–147.

¹⁸ E. K. Wirtschafter, *Social Identity in Imperial Russia*, DeKalb IL, 1997, p. 7, 18. Dėl imperinės visuomenės socialinio vaizdo ir socialinės tapatybės koncepcijos neišbaigtumo šią monografiją kritikavo L. Häfneris: Л. Х э ф н е р, „В России нет и никогда не было социальных классов“, *Ab Imperio*, 2000, № 3–4, с. 413–432.

Kitame darbe apie Rusijos imperijos *raznočincus* – arba įvairios kilmės, „įvairių rangų“ žmones E. K. Wirschafter išplėtojo teiginį apie dominuojantį valstybės vaidmenį formuojant luominės visuomenės vaizdą, bet taip pat iškėlė klausimą apie neformalių veiksmų įtaką. Atkreipdama dėmesį į „tapatybės administravimą“ Rusijos imperijoje ir jo poveikį atskirų visuomenės grupių identifikacijai ji pastebėjo tris esminius momentus. Pirmas – tai akivaizdi socialinės tapatybės koreliacija su formaliu socialinių grupių statusu, kuri nustatė, reguliavo ir kontroliavo valstybė, siekusi sukurti ir palaikyti tokią visuomenės socialinę struktūrą, kuri tenkintų valdžios ekonominius, socialinius, kultūrinius, fiskalinius ir karinius poreikius. Antras – į teisinius rėmus išpraustų socialinių grupių nariai dėjo pastangas įveikti koliziją tarp formalaus teisinio grupės apibrėžimo ir socialinės bei ekonominės tikrovės. Šis sutapimo momentas suteikė erdvės diskusijai, kurioje dalyvavo tiek valstybės atstovai, tiek visuomenė. Trečias – imperijos sąlygomis socialinė tapatybė formavosi veikiamu nuolatinio konflikto tarp formalaus ir neformalaus socialinio statuso¹⁹.

E. K. Wirschafter koncepcijoje „tapatybės administravimas“ kūrė konfliktinę situaciją, kai bandymams valdinių socialinei tapatybei taikyti teisinės kategorijas, kurios dažnai buvo neaiškios ir painios, priešinosi tiek atskiros valdinių grupės, tiek individai, kuriantys savus apibrėžimus, nesutampančius su teisiniais apibrėžimais. Modernėjanti visuomenė apskritai veržėsi iš socialinės tapatybės rėmų, ypač išsilavinusi visuomenės dalis, kurianti naujas vertybes ir suvokianti tapatybę ne per socialinius, bet kultūrinius apibrėžimus, kurie savo ruožtu tapdavo socialiniais apibrėžimais, o tai vertė valstybę keisti išsivaizdavimą apie visuomenę. Ryškiausias šių transformacijų pavyzdys – tai inteligentija, kuri gimė iš kultūrinės tapatybės, o ilgainiui virto socialine grupe²⁰.

Būtinumą atsižvelgti į „tapatybės administravimo“ veiksmų, tyrinėjant vėlyvąją imperijos laikotarpį, argumentuotai pagrindė Charlesas Steinwedelis, nagrinėjęs valdinių socialinės identifikacijos instrumentų kaitą²¹. Remdamasis pagrindinių asmens tapatybės dokumentų: bažnyčių metrikų ir vidaus pasų duomenimis, jis išskyrė valdžios taikytus valdinių socialinio statuso kriterijus ir padarė išvadą, kad valdžia iki imperijos pabaigos nesiliovė ieškojusi būdų identifikuoti valdinius ir įvesti tam tikrą civilinę tvarką. Prisi-

¹⁹ Э. К. Виртшафтер, *Социальные структуры: разночинцы в Российской империи*, Москва, 2002, с. 41.

²⁰ Ten pat, p. 170–189.

²¹ Ch. Steinwedel, Making Social Groups, One Person at a Time: The Identification of Individuals by Estate, Religious Confession, and Ethnicity in Late Imperial Russia, *Documenting Individual Identity: The Development of State Practices since the French Revolution*, Princeton, 2001, p. 67–82; Ч. Стейнведель, Создание социальных групп и определение социального статуса J. Caplan and J. Torrey, eds., индивидуума: идентификация по сословию, вероисповеданию и национальности в конце имперского периода в России, *Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет*, Москва, 2005, с. 610–633.

taikydama prie visuomenės modernėjimo ji keitė identifikacijos kriterijus. Visoms konfesijoms privalomi metrikai, kurie buvo pagrindinė asmens civilinės registracijos priemonė, glaustai susiejo valdinius su socialine grupe ir tikyba, tuo tarpu pasuose naudoti identifikacijos kriterijai rodė, jog vėlyvuju imperijos laikotarpiu režimas dėjo pastangas sušvelninti luominius ir religinius skirtumus, nes luominis ir religinis statusai ilgainiui tapo nepatogūs palaikyti civilinei tvarkai. Todėl valstybė pradėjo naudoti ir kitus asmens identifikacijos kriterijus, pirmiausia tokias kategorijas kaip „tautiškumas“ ar „tautybė“. Kartais šios naujos kategorijos persiklojo su senomis, tautiškumo kriterijus pradėtas vartoti vietoj tikybos kriterijaus, tačiau šie identifikaciniai poslinkiai „iš viršaus“ rodė ir socialinės tapatybės poslinkius.

Imperinis „tapatybės administravimas“ atliko ypatingą vaidmenį valdant prisijungtas teritorijas. Valdžios politikoje *įteisinašios* socialinės tapatybės palaikymas leido kontroliuoti kultūriškai netapačius imperijos pakraščius ir tokiu būdu išvengti vidinių krizių ar jas sušvelninti, kitaip tariant – siekti imperijos vientisumo ir patvarumo. Ši socialinės tapatybės paradigma ryškėja Andreaso Kappelerio tyrimuose, aptariančiuose centro ir pakraščių luominio, dvasinio ir ekonominio elitų santykius Habsburgų, Rusijos ir Osmanų imperijose²². Šiuo požiūriu ikimoderniuoju laikotarpiu visos trys imperijos taikė kooperavimosi su prisijungtų žemių elitais strategiją, kurioje svarbią vietą užėmė jų socialinės ir kultūrinės tapatybės palaikymas per teisių ir privilegijų sistemą, savivaldos institucijas, nesikišimą į lokalinių elitų kultūros ir religijos reikalus²³. Kooperacijos su vietiniais elitais principo buvo atsisakyta XIX a. antroje pusėje ne tiek dėl modernizacijos iššūkių, kiek dėl centro ir pakraščių elitų konfliktų. Rusijos imperijos valdžios politikoje paėmė viršų orientavimasis į naujų tapatybių kūrimą / perkūrimą, kai vietinis elitas prarado politinę, socialinę ir kultūrinę įtaką. Nauja strategija davė nelauktų rezultatų – vietinis elitas socialinę tapatybę transformavo į tautinę tapatybę²⁴.

Apibendrinant šias istoriografines koncepcijas reikėtų atkreipti dėmesį į kelis dalykus. Imperijos valdžia puikiai suvokė konfliktą tarp formalios ir neformalios socialinės tapatybės apibrėžimo praktikos. Tačiau XIX a. pirmoje pusėje ji atkakliai laikėsi formalių luominio apibrėžimo kriterijų ir nenoriai leidosi į diskusijas su atskiriomis valdinių grupėmis, kurios pageidavo keisti socialinį statusą. Tai rodo pastarojo laikotarpio Lietuvos istorikų darbai²⁵. Valstybės veiksnys socialinės tapatybės konstravimui kasdienėje

²² A. Каппелер, Центр и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700–1918 гг.), *Ab Imperio*, 2007, № 2, c. 17–58.

²³ Ten pat, p. 22–23.

²⁴ Ten pat, p. 37, 43.

²⁵ Tyrimų, kurie pagrindžia „tapatybės administravimo“ veiksnio ir imperijos valdžios bei socialinių grupių konfliktų reikšmę socialinės tapatybės konstrukcijai, remiantis lietuviška medžiaga, nėra daug. Tai pirmiausia šio straipsnio autorės darbai: T. B a i r a š a u s k a i t ė, Apibrėžimo ir tapatumo kolizija: Lietuvos karaimų socialinio statuso klausimu XIX amžiaus pirmojoje pusėje, *Lituanistica*, 2006, Nr. 1 (65), p. 24–37; T. B a i r a š a u s k a i t ė, Luominės paradigmos konfigūracija: buvusi šlėkta Vilniuje (1832–1873 m.), *Lie-*

praktikoje turėjęs būti itin stiprus prisijungtose buvusios Abiejų Tautų Respublikos žemėse, kai po padalijimų buvo paskelbtas visuotinis bajorų luomo patikrinimas, buvo įvesta privaloma registracija miestiečių knygoje, pirklių gildijose, revizijų sąrašuose, dvarų inventoriuose ir pan. Tai reiškė, kad praktiškai visi nauji imperijos valdiniai buvo priversti spręsti socialinės tapatybės klausimą. Jos kriterijus per savo vykdomą socialinę politiką diktavo valdžia, aiškiai linkusi „administruoti“ valdinių tapatybes, juos identifikuoti jai patogiomis priemonėmis. Tapatybės administravimas atliko instrumentinį vaidmenį, jis padėjo imperijos valdžiai kontroliuoti kultūriškai svetimų prisijungtų teritorijų visuomenę. Todėl tyrinėjant XIX a. imperinės visuomenės socialinių veikėjų socialines tapatybes, jų *įteisinimo* veiksnys tampa itin aktualus.

Kolektyvinės socialinės tapatybės vidiniai prieštaravimai

XIX a. visuomenės socialinės sandaros heterogeniškumas ir pastebima vidinė socialinė diferenciacija tokiose stambiose sankaupose kaip socialinė grupė verčia kelti klausimą apie socialinių grupių kolektyvinės tapatybės konstravimo problemas, atsirandančias konkrečiame laike ir erdvėje. Nekyla abejonių, kad išsivaizdavimą apie „gimtąjį“ / „savąjį“ socialinei grupei būdingus požymius kūrė visos imperinės visuomenės grupės. Galima daryti prielaidą, kad tokios tradicinės privilegijuotosios grupės, kaip bajorų ar dvasininkų luomai, kurių kolektyviniai bruožai susiformavo iki XIX a., savo išskirtinumą ir specifinį statusą atsinešė kaip įteisinamąją tapatybę iš ankstesnio istorinio laikotarpio kartu su paveldimu luominiu statusu ir stipriai išreikšta tendencija išlaikyti jo pastovumą ir kultūrinius (gyvenimo būdas, vertybių sistema) skirtumus tarp aukštesnių ir žemesnių visuomenės grupių. Taip pat galima prielaida, kad savas „įteisinamąsias“ tapatybes atsinešė žemesnės tradicinės socialinės grupės – miestiečiai ir valstiečiai, suvokiantys tuos pačius socialinius ir kultūrinius skirtumus, kuriantys savo vertybių sistemą. Neatmestina prielaida, kad su „įteisinamąja“ tapatybe į XIX a. atkeliavo kitos visuomenės grupės, tačiau be specialių tyrimų šis klausimas lieka neatsakytas.

Socialinės tapatybės konstravimas neatsiejamas nuo kolektyvo, bendruomenės ar grupės sampratos. Kaip ir kitos tapatybės (kultūrinė, tautinė) ji atsiranda per socialines ir kultūrinės sąveikas, grindžiamas tam tikromis vertybinėmis nuostatomis ir yra bendrų pastangų produktas. Todėl grupinių struktūrų atveju kolektyvinės socialinės tapatybės egzistavimas neturėtų kelti didesnių abejonių, o jos konstrukto panaudojimas laikytinas instrumentinio pobūdžio²⁶.

tuvos istorijos metraštis, 2007.1, Vilnius, 2008, p. 21–46; T. Bairišauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknyš, *Lietuvos istorija. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, t. VIII, I dalis, Vilnius, 2011, p. 307–436; R. Civiškas, Žydų miestiečių luominis statusas ir jo kaita XIX a. viduryje, *Žydų klausimas Lietuvoje XIX a. viduryje*, Vilnius, 2004, p. 31–52; A. Ragauskas, Vilniaus miesto valdžios elito nobilitacinės privilegijos (1568 m.) likimas Rusijos imperijoje (XIX a. pirmasis–trečiasis dešimtmečiai), *Vilniaus istorijos metraštis*, t. I, Vilnius, 2007, p. 79–96.

²⁶ Apie kolektyvinę socialinę tapatybę rašė, pvz., T. Parsons, *System społeczny*, Kraków, 2009, s. 79.

Tačiau XIX a. visuomenės socialinės raidos realijos verčia kelti klausimą, ar vienos socialinės grupės rėmuose funkcionuojančiai socialinei tapatybei yra būdingi tie patys požymiai? Ar korektiška kelti klausimą apie kolektyvinės socialinės tapatybės homogeniškumą? Ryškiausias socialinės tapatybės nešėjas – bajorai iš esmės niekada nebuvo vienalytė grupė. Ji diferencijavosi ir skilo jau XVIII a. Nors pagal populiarų istorinį stereotipą LDK bajorus siejo lygybės principas (*szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie*), kasdieniame ir viešajame gyvenime bajorą žemvaldį ir smulkų bajorą skyrė sociokultūrinė praraja. XIX a. imperijos politika paspartino natūralios bajorų diferenciacijos procesą tiek visoje imperijoje, tiek atskirose jos dalyse. Prisijungtų LDK teritorijų bajorams įvestas privalomas kilmės patikrinimas iki XIX a. vidurio apkarpė luomą. Už privilegijuoto luomo ribų atsidūrė „laisvoji masė“, vis dar galimai sauganti bajorišką tapatybę, kaip teigia lenkų istorikai²⁷. Manytina, kad ji buvo potenciali prisiimti naujas tapatybes, tik vis dar lieka neatsakytas klausimas, ar tai padarė ir kaip. A. Kuprijanovui miestiečių luomo socialinės tapatybės tyrimas leido pamatyti ryškius, atrodytų, tos pačios grupės atstovų tapatybės skirtumus. Jo tyrimo herojų – miestiečio, tarnavusio pirklio parankiniu, ir iš miestiečių ką tik užsirašiusio trečiosios gildijos pirkliu – tos pačios socialinės kilmės, panašios socialinės padėties ir išsilavinimo nepakako, kad jie pripažintų savo bendrumą ir konstruotų identišką tapatybę. Veikia galima kalbėti apie tai, kad didžiojoje socialinėje grupėje egzistavo „mažosios grupės“, savotiškos korporacijos, kūrusios savo tapatybes, atsižvelgdamos į siauro socialinio rato panašumus²⁸. Kolektyvinės tapatybės distinkcija, išryškėjusi stambių Odesos verslininkų – stambiųjų pirklių ir nepriklausomų pramonininkų bei prekybininkų – sluoksnyje, vokiečių istorikui Guido Hausmannui leido padaryti išvadą apie skirtingų vienos socialinės grupės tapatybių neigiamą įtaką buržuazijos formavimuisi ir jos konsolidacijai vėlyvučiu imperijos laikotarpiu²⁹.

Kitą kolektyvinės tapatybės tendenciją grindžia tyrimai, ieškantys grupę jungiančių, o ne skiriančių bruožų. Ryškiausias pavyzdys, kai, panaudojus kultūrinę instrumentinę kategoriją, neturinčią aiškių analitinių kontūrų, pavadintą „bajoriškumas“ (*дворянскость*),

²⁷ Apie smulkiųjų, dažnai deklasuotų bajorų saugomas bajorų luomo vertybes, o tiksliau – simbolinius ženklus, kurie veikia rodė šios grupės pastangas išlaikyti distanciją tarp savęs ir žemesniųjų luomų, rašė, pvz., Halina Chamerska ir Jolanta Sikorska-Kulesza. H. C h a m e r s k a, *Drobna szlachta w Królestwie Polskim (1832–1864)*, Warszawa, 1974; H. C h a m e r s k a, *Drobna szlachta w publicystyce i pamiętnikach okresu mędzypowstaniowego, Zeszyty Naukowe Filii w Białymstoku*, zesz. 19, *Humanistyka*, tom IV, dział II, 1987, s. 221–222; J. S i k o r s k a - K u l e s z a, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Warszawa–Pruszków, 1995, s. 104.

²⁸ А. И. К у п р и я н о в, Русский горожанин в поисках социальной идентичности (первая половина XIX в.), *Одиссей. Человек в истории. Личность и общество: проблемы самоидентификации*, 1998, Москва, 1999, с. 56–72.

²⁹ G. H a u s m a n n, Die Wohlhabenden Odessaer Kaufleute und Unternehmer. Zur Herausbildung Bürgerlicher Identität im Ausgehenden Zarenreich, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 48 (2000), S. 41–65.

bandoma įrodyti Rusijos imperijos bajorų „europietiškumą“³⁰. Šios koncepcijos šalininkei ši kultūrinė kategorija, skirta identifikuoti luomo bendrumą, reiškia bajorų luomo „specifines kultūrinės tradicijos formas, bajorų elgsenos ir gyvenimo būdo kultūrinį modelį“³¹. Tiesa, šio kultūrinio modelio autorė neapibrėžė, bet bendrumo kriterijais pasirinko tokias sąvokas, kaip elitas (elitą ji išskiria pagal bajorų *habitus*), privaloma tarnyba monarchui, būdinga „visai Europai“, bajorų garbės kodeksas ir biurokratija (bajorų pozicijos tarp biurokratijos elito). Tokiu būdu bajorai (pirmiausia aristokratija), kaip elitinė visuomenės grupė, tampa bendros sociokultūrinės tapatybės nešėja, nepriklausomai nuo etninių, geografinių, kalbinių, religinių ir kitų skirtumų.

Europos bajorų kolektyvinės tapatybės koncepcijos šalininkai ją grindžia pastaruoju metu išibėgėjusiais lyginamaisiais tyrimais. Vokietijoje išleisto straipsnio rinkinio autorius sieja bendra koncepcija, grindžiama teiginiu, kad modernizacijos akivaizdoje XIX–XX a. pradžioje atsidūrusius Europos valstybių bajorus, „likusius viršuje“, nepaisant nacionalinių skirtumų, siejo socialinės grupės panašumai. Anglijos, Prancūzijos, Italijos, Vokietijos, Nyderlandų, galiausiai – Lenkijos bajorams teko atsakyti į panašius modernizacijos iššūkius, prarasti politines, ekonomines pozicijas, tačiau išlaikyti kultūrinę hegemoniją. Visą Europos elito grupę siejo tas pats *habitus*, ekonominio, socialinio, kultūrinio kapitalo kaupimo formos ir priemonės, panašus savęs pateikimas socialinėje erdvėje³².

Šiuolaikinėje istoriografijoje į marginalijų sritį nuslinko kolektyvinės tapatybės tyrimai, naudojant distinkciją *savas / svetimas*. Skirtumų priešprieša kaip XIX a. socialinės istorijos tyrimo perspektyva ne visada pasiteisina. Ne savo grupės nario identifikacija paprastai įgauna neigiamą konotaciją, todėl labiau yra susijusi su mito ar stereotipo formavimu nei su socialinės tapatybės konstrukcijos reikšmėmis. Tai geriausiai rodo krikščionio, kartais atsižvelgus į jo socialinę padėtį, ir žydo priešstatos, tirtos, pvz., Lietuvos istoriografijoje³³.

³⁰ В. С. Дубина, «Тонкие различия»: русское дворянство в европейском контексте, *Социальная история*, 2008, Санкт Петербург, 2009, с. 7–22.

³¹ Ten pat, p. 10. Rusų akademiniame diskurse esama priešingos koncepcijos, kuri teigia, kad Europos ir Rusijos bajorai kaip luomas neturi bendrų bruožų, t. y. skiriasi jų socialinė tapatybė. Žr.: С. И. Сулимов, Р. А. Черенков, Российское и европейское дворянство. Опыт сравнительного анализа, *Социс*, 2011, № 6, с. 111–116.

³² E. Conze, M. Wienfort, Einleitung. Themen und Perspektiven Historischer Adelforschung zum 19. und 20 Jahrhundert, *Adel und Moderne. Deutschland in europäische Vergleich im 19. und 20 Jahrhundert*, Conze E., Wienfort M (Hg.), Köln–Weimar–Wien, 2004, S. 8–11.

³³ Savo ir svetimo atskirties problemą palietė Vygantas Vareikis ir Zita Medišauskienė, nors specialiai tapatybės klausimo savo straipsniuose nekėlė: V. V a r e i k i s, Lietuvių ir žydų santykių istorija XIX a. Socialiniai ir ekonominiai aspektai, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2000, Nr. 3–4, p. 27–50; Z. M e d i š a u s k i e n ė, Atkarus, bet būtinas: žydai ir bajoriškoji Lietuvos visuomenė (XIX a. vidurys), *Žydų klausimas Lietuvoje XIX a. viduryje*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Vilnius, 2004, p. 85–107.

Taigi XIX a. imperinės visuomenės socialinė tikrovė verčia abejoti vientisos kolektyvinės socialinės tapatybės egzistavimu net toje pačioje socialinėje grupėje. Šiuo atveju istorikui, siekiančiam atsakyti į klausimą apie kolektyvinės socialinės tapatybės ribas, tektų ieškoti veiksnių, *reguliuosiu* luominės visuomenės grupių kolektyvinę socialinę tapatybę. Grupės identifikacinis „solidarumas“, be abejo, skleidžiasi per panašumus, tačiau šiuo laikotarpiu vidinių panašumų kriterijai praranda konstruktyvų aiškumą. Panaši vertybių sistema, elgesio normos, socialinės ar kultūrinės reprezentacijos formos susieja ne tiek tapačią socialinę grupę, kiek skirtingų socialinių grupių atstovus: jų elitą arba iš jų besiformuojančias naujas grupes.

Rezistencinė ir kuriamoji tapatybės: konservatyvioji ir modernioji skirtis

XIX a. II pusėje dėl išorinių įtakų (socialinės ir ekonominės reformos, politinė prievarta ir represijos, užgimstančių socialinių grupių spaudimas) susvyravo *įteisinamosios* socialinės tapatybės konstruktas. Tradicinės socialinės grupės, pirmiausia senasis visuomenės elitai, susidūrė su egzistenciniais iššūkiais, kėlusiais grėsmę jų *įteisinamajai* tapatybei. Šią tendenciją savo diskusiniame straipsnyje apie vokiečių bajorų pastangas „išsilaikyti viršuje“ modernėjančioje XIX a. visuomenėje aktualizavo Rudolfas Braunas, analizavęs šios grupės elgesio strategijas³⁴. Jo konceptualus pastebėjimas, kad XIX a. kilmės ir galios elitai, prarandantis buvusią politinę, ekonominę, socialinę ir kultūrinę poziciją, naudojo nuolatinės kovos už išlikimą strategiją, kurioje svarbų vaidmenį atliko senosios tapatybės išlaikymas, verčia kelti klausimą apie *įteisinamosios* socialinės tapatybės kismą permainų laikotarpiu.

R. Braunui nekyla abejonių, kad vokiečių bajorų elitai neprarado senosios socialinės tapatybės, tačiau, jo manymu, kito jos instrumentinis pobūdis. Modernėjant visuomenei senasis elitai susidūrė su stipriu konkurentu – buržuazija, kūrusia ir įgyvendinusi naujas ekonomines (pirmiausia nuosavybės srityje) ir sociokultūrinės koncepcijas. Nauji iššūkiai kėlė pavojų tradicinėms tapatybėms. Senajam elitui teko kovoti dėl išlikimo, grupės politinio, kultūrinio ir socialinio statuso. R. Brauno manymu, jis gana sėkmingai gynė savo poziciją švietimo, teismų, valstybės tarnybos sferoje, stiprindamas tapatybės perdavimo kanalus per grupės narių socializacijos modelį, kuriame panaudojo tradicinį „simbolinį kapitalą“ ir perimtas kitos grupės normas ir vertybes, nors dėl tokios strategijos patyrė dvasinių ir materialinių „nuostolių“.

Istoriografijoje susiformavo požiūris, kad panašią išlikimo strategiją, tik susidūrė su kitokiu konkurentu – stipriu politiniu režimu ir rusų nacionalizmu, naudojo imperijos Šiaurės Vakarų ir Pietvakarių krašto „lenkų tautybės“ bajorai žemvaldžiai. Jų

³⁴ R. Braun, Konzeptionelle Bemerkungen zum Obenbleiben: Adel im 19. Jahrhundert, *Europäischer Adel 1750–1950*, hrsg. H.-U. von Wehler, Göttingen, 1990, S. 87–95.

socialinės tapatybės standartas buvo glaudžiai susijęs su tautine ir kultūrine tapatybe. Po 1863–1864 m. sukilimo taikytos represijos siekė pakirsti bajorų ekonomines, socialines ir kultūrinės pozicijas, todėl į imperinės visuomenės socialinę modernizaciją jie atsakė atsiribojimo ir užsidarymo, savanoriškos izoliacijos taktika. Lenkų istorikų darbuose teigiama, kad XIX a. antroje pusėje bajorų elito pastangomis buvo užkonservuota šios grupės tradicinė socialinė tapatybė. Ši mintis vyrauja lenkų istoriko Romano Jurkowskio monografijoje apie Lietuvos ir Baltarusijos lenkų žemvaldžių visuomeninę ir ūkinę veiklą po 1863–1864 m. sukilimo³⁵. Jam lenkų žemvaldžio tapatybės sąstingį lėmė baimės ir vienišumo kompleksas, susiformavęs kaip reakcija į imperinę politiką, bet taip pat kaip atsakas į priešišką „nelenkišką“ dvarų aplinką. Šios pozicijos pasekmė buvo ta, kad mažiausiai dvi žemvaldžių kartos atsiribojo ne tik nuo vietinės visuomenės, bet ir nuo Lenkijos Karalystės visuomenės, kaltindami ją tuo, kad ji įtraukė buvusios LDK gyventojus į iš anksto pasmerktą sukilimą. Ta pati baimė vertė bajorus žemvaldžius eiti į kompromisą ir bendradarbiauti su valdžia, perimant jos ideologiją ir vertybes³⁶.

Bajorų žemvaldžių elgsenoje, jeigu remtumėmės istoriografijos interpretacija, išveltini rezistencinės tapatybės požymiai. Dėl priešinimosi žemėvaldos apribojimams sustiprėjo šios grupės vertybės, perimtos iš senųjų vertybių, tačiau joms buvo suteiktos naujos reikšmės. Žemės nuosavybė, neatskiriama nuo bajoro žemvaldžio socialinės tapatybės, virto itin svarbiu bajoro lenko tautinės tapatybės požymiu. Šalia jo ypatingą vietą užėmė idealizuojama praeitis ir dviguba tautinė savimone, nebūdinga jokiai kitai socialinei grupei³⁷.

Mirosławas Ustrzycki Baltarusijos, Lietuvos ir Ukrainos bajorų žemvaldžių socialinės, kultūrinės ir tautinės tapatybės klausimą taip pat aiškina per rezistencinę šios grupės išlikimo strategiją³⁸. Jis teigia, kad diskriminacinė imperijos politika veikė bajorų žemvaldžių gyvenimo būdą, elgseną ir vertybių sistemą, kuriuos jis rekonstravo remdamasis šios grupės narių atsiminimais, dienoraščiais, korespondencija, publicistika ir grožine literatūra. M. Ustrzyckio tyrime devynių Šiaurės Vakarų ir Pietvakarių gubernijų bajorams žemvaldžiams būdinga bendra socialinė tapatybė, kuri ją leidžia išskirti kaip vientisą ir solidarią grupę, nubrėžusią aiškias priklausymo grupei ribas ir susitelkusią lokalinėse bendruomenėse. Šios grupės tapatybės konstruktas rėmėsi į senąsias vertybes, pripažįstamas tik jai vienai. Ji pretendavo į kolektyvinį visuomenės dvasinio vadovo vaidmenį ir visą buvusios LDK kultūrinį palikimą. Ji ilgiausiai, pvz., lyginant su Lenkijos Karalystės bajorais žemvaldžiais, išlaikė nekintančias vertybes, padėjusias įveikti jai egzistenciškai

³⁵ R. Jurkowski, *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904. Działalność społeczno-gospodarcza*, Warszawa, 2001, s. 62–106.

³⁶ Ten pat, p. 75–77.

³⁷ Ten pat, p. 81–83, 90–96.

³⁸ M. Ustrzycki, *Ziemiańskie polscy na Kresach 1864–1914. Świat wartości i postaw*, Kraków, 2006.

pavoingas išorines įtakas. Maža to, XIX a. II pusėje šios vertybės buvo išgrynintos ir labiau instrumentaliizuotos. Pavyzdžiui, bajorų žemvaldžių vertybių komplekte svarbią vietą užėmė šeima. Manoma, kad M. Ustrzyckio aptariamo regiono bajorai ilgiausiai išlaikė patriarchalinės šeimos modelį. Atsakydama į rusų nacionalizmo spaudimą patriarchalinė šeima suformavo naują vertybę – motiną lenkę, deleguodama jai religinių tradicijų ir tautiškumo sergėtojos, t. y. senosios tapatybės palaikymo, funkciją. Svarbūs grupės tapatybės ir bendrumo dėmenys išliko religija, lokalinė tėvynė ir lenkų tauta, taip pat žemvaldžio gyvenimo būdas. Išskirtinis vaidmuo tapatybės konstrukcijoje teko žemei, tiksliau, jos gynimo imperatyvui. Bajorams buvo svetimas kapitalistinis požiūris į žemę. Kovodami su imperijos valdžia dėl jos išlikimo bajorų rankose, jie vykdė pareigos šeimai, tautai, kultūrai misiją³⁹.

Istoriografijos interpretacijos rodo, kad modernėjant visuomenei buvusios LDK bajorų elito tapatybė, nepaisant jos konservatyvaus pobūdžio, patyrė tam tikrų transformacijų. Jos atsirado būtent dėl elito naudotos gynimosi strategijos. Elitas aiškiai atsiribojo nuo žemesniųjų savo luomo sluoksnių – smulkiųjų ir deklasuotų bajorų⁴⁰. Tai buvo vienas pirmųjų žingsnių į rezistencinės tapatybės konstravimą. Kitas žingsnis – tai bandymas sukurti uždara sociokultūrinę erdvę, kurioje elitas tikėjosi išlikti kaip konsoliduotas tradicinės tapatybės nešėjas. Tačiau šioje vietoje lieka neatsakytas klausimas: bajorų elito rezistencinė tapatybė formavosi tiesiogiai panaudojant įteisinamosios tapatybės struktūrą ir formą, ar rezistencinė tapatybė rutuliojosi perkuriant įteisinamąją tapatybę?

XIX a. į istorijos sceną įžengus naujiems socialiniams veikėjams, tampa aktuali kuriamoji tapatybė. Jos konstruktas silpnai veikė ikimodernioje visuomenėje. Poreikį apibrėžti savo vietą visuomenėje nuolat juto socialiai nestabilios grupės, pvz., piliečiai, garbės piliečiai, įvairios kilmės žmonės. Tačiau galima prielaida, kad naujos tapatybės paieškose jų keliai išsiskyrė.

Socialinės reprezentacijos erdvėje radosi grupių, kurių formalus socialinis statusas nekėlė abejonių nei joms, nei visuomenei, nei valdžiai, tačiau jos gravitavo kultūrinės tapatybės, dažnai vertintos aukščiau už formalųjį statusą, link. Į šią grupę pateko negausus sluoksnis išsilavinusių žmonių, kuriuos siejo plačiai suprastos kūrybos poreikis, rečiau – kultūrinės misijos prisiėmimas⁴¹. Lėtai modernėjusioje imperinėje visuomenėje

³⁹ Ten pat, p. 107–216.

⁴⁰ Apie tai rašo D. B e a u v o i s, *Trójką ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914*, Lublin, 2005, s. 585–662.

⁴¹ Šiai grupei priskirtini visi tie, kas dirbo visuotinai pripažintą ir kuklų kultūrinį darbą: pripažintas universiteto profesorius, poetas, rašytojas ar istorikas, mokytojas, įstaigos tarnautojas ar dvaro savininkas. Plg., R. C z e p u l i s - R a s t e n i s, *Ludzie nauki i talentu. Studia o świadomości ineligencji polskiej w zaborze rosyjskim*, Warszawa, 1988; R. G r i š k a i t ė, Stanislovo Moravskio rankraštinis palikimas Vilniaus bibliotekose, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2001 metai, t. 1, Vilnius, 2002, p. 87–114; R. G r i š k a i t ė, Mikalojaus Akelaičio rankraščio *Opisanie Wielkiego Księstwa Litewskiego (1862 m.)* istorija, *Archivum Lithuanicum*, t. 11, 2009, p. 205–278; R. G r i š k a i t ė, *Konstantinas Tiškevičius ir Neris, arba Kelionė ir knyga*, Vilnius, 2009, 196 p.

pagal sociokultūrinius požymius išskirtos grupės narių tapatybės klausimas yra prieštaringas. Specifinės vertybinės orientacijos netrukdytų matyti ir jausti grupės socialinių skirtumų, kultūrininkas ir visuomenininkas, priklausęs tai pačiai socialinei grupei, buvo artimesnis ir priimtinesnis už „atėjusį iš šalies“. Todėl šios grupės sociokultūrinę identifikaciją apsunkena neaiškūs jos kontūrai ir galima dviguba tapatybė. Iš čia istoriografijoje susiformavo skirtingos XIX a. inteligentijos identifikacijos. Lenkų istoriografijoje inteligentija atsiranda XVIII a. viduryje sulig švietimo plėtra, subręsta laike tarp dviejų sukilimų, suvokia savo autonominę poziciją ir kultūrinę misiją XIX a. II pusėje, bet kaip socialinė struktūra diverguoja į elitą ir „inteligentijos proletariatą“⁴².

Kuriamoji tapatybė kaip sociokultūrinio atsiskyrimo žymuo atsiskleidžia Deniso Sdvižkovo studijoje apie Prancūzijos, Vokietijos, Lenkijos ir Rusijos inteligentiją. Jis teigia, kad inteligentijos grupei išskirti trūksta solidžių kriterijų, kurie sudarytų pagrindą jos apibrėžimui ir tapatybei, o inteligentijos istoriografija yra ne kas kita, tik šios grupės autointerpretacija, jos pačios kūrybos produktas, dažnai paremtas mitologija. Inteligentija pirmiausia yra minties, vaizduotės, autorefleksijos produktas. Ji egzistuoja tik tada, kai individo gyvenime egzistencijos pamatu pripažįstama mintis⁴³. Kitaip tariant, inteligentijos tapatybės modelis yra daugiabriaunis, sąlygotas ne tiek socialinio, kiek kultūrinio konteksto. Jam atsirasti reikėjo kūrybinių pastangų, kad visuomenės socialinėje struktūroje susidarytų grupė, išsikovojo „viršklasinę“ poziciją, bet jis taip pat atsirado tada, kai reikėjo parašyti šios grupės istoriją.

Išvados: tapatybės ir identifikacijos potencialas XIX a. istorijos tyrimuose

XIX a. imperinės visuomenės tyrimuose tapatybės klausimas yra aktualus dėl keturių paradigminių pokyčių: 1. prarasto valstybingumo; 2. socialinės integracijos politikos, kurioje keistai susipynė socialinis imperinis modelis ir buvusi prisijungtų žemių visuomenės sociokultūrinio gyvenimo patirtis; 3. valstiečių emancipacijos; 4. modernių tautų formavimosi iš senosios socialinės medžiagos. Būtent minėtosios transformacijos veikė vakarinių Rusijos imperijos teritorijų visuomenės narių tapatybes. Jos skyrėsi priklausomai nuo socialinės erdvės veikėjų socialinės ir kultūrinės reprezentacijos, nuo jų savivokos ir apibrėžimo. Į tapatybės formavimą ir transformaciją kišosi imperijos valdžia, panaudodama ją kaip valdymo instrumentą. Politinės, ekonominės ir socialinės re-

⁴² Lenkų inteligentijos identifikacijos ir tapatybės tendencijos geriausiai atsiskleidžia tritomėje sintezėje: *Dzieje inteligencji polskiej do roku 1918*, pod redakcją J. Jedlickiego, t. 1: M. Janowski, *Narodziny inteligencji 1750–1831*, t. 2: J. Jedlicki, *Błędne koło 1832–1864*, t. 3: M. Mysińska, *Inteligencja na rozdrożach 1864–1918*, Warszawa, 2008.

⁴³ D. Sdvižkov, *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur Vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa bis zum Ersten Weltkrieg* (=Synthesen Probleme Europäischer Geschichte, Band 3), Göttingen, 2006, S. 185–188.

alijos kūrė neformalius socialinius laukus, kuriuose aktyviai reiškėsi visuomenės grupės, susietos neformaliais saitais, atsiribojančios nuo „iš viršaus“ konstruojamos socialinės erdvės. Šių grupių vaidmuo keičiant visuomenės socialinį veidą yra nevienareikšmis. Tačiau svarbu tai, kad jos dėjo pastangas formuoti savąją tapatybę ir dalyvauti visuomenės perkūroje.

Tapatybės konstrukto naudojimas tiriant XIX a. Rusijos imperijos istoriją sukėlė intelektines provokacijas, išsiliejusias į diskusijas, kuriose tapatybės konstruktas ne tik nepaiškėjo, bet įgijo „minkštas“ formas, kol galiausiai prieita išvados, kad tapatybės kaip analitinės kategorijos naudojimas palieka daug neatsakytų klausimų. Kita vertus, tapatybės konstrukto naudojimas pasiteisina, kai bandoma rasti atsakymą į klausimą, kaip, nepaisant imperinio spaudimo, visuomenės grupės sugebėjo rasti kelią į savarankišką egzistavimą, panaudodamos įvairių tapatybių (socialinės, kultūrinės, tautinės) išteklius.

Šiame straipsnyje susitelkiama ties socialinės tapatybės konstrukto panaudojimu istoriografijoje, gerai suvokiant, kad socialinė tapatybė neegzistavo „grynuoju pavidalu“, buvo glaudžiai susijusi su kultūrine ir tautine tapatybėmis. Tačiau daroma prielaida, kad tokia prieiga leidžia pirmiausia išsiaiškinti problemas, susijusias su tapatybės analitinės kategorijos panaudojimu XIX a. istorijos tyrimuose. Šiuo laikotarpiu socialinės tapatybės klausimą aktyviai sprendė tiek valdžia, tiek visos visuomenės grupės. Ilgą laiką Rusijos imperijos visuomenėje pagrindinės kovos vyko socialinėje erdvėje, nuo jų rezultato priklausė, kas paims viršų – valdinių identifikacija ar tapatybės nešėjų kuriantysis vaidmuo, kurios jėgos buvo potencialios keisti visuomenę. Todėl buvo būtina išsiaiškinti socialinės tapatybės konstravimo ir jos kaitos tendencijas, su šiuo procesu susijusias problemas. Pirmiausia – istoriografinėje perspektyvoje, šiam konkrečiam uždaviniui spręsti pasitelkus parankiausių sociologinę prieigą.

IDENTITY AND IDENTIFICATION IN HISTORICAL RESEARCH OF THE 19TH CENTURY: THEORETICAL APPROACH

Summary

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

The aim of this article is to solve a theoretical task, i.e. to offer a new perspective for the research of the imperial society of the 19th century. The main question that the author strives to answer is whether the construct of identity is adequate enough to assure that its employment enriches the analytical instruments of historical research. Another task is to find out how contemporary historiography deals with the issue of social identity in the context of the history of the 19th century. The process of construction, entrenchment and development of social identity in the imperial period is assessed with regard to the following three perspectives in the construction of social identity: 1. ‘administration of identity’ where the main role was secured for the leadership of the Russian Empire which supported the structure of the

society based on estates and with its decline made every effort to create new criteria for the identity of its subjects; 2. 'internal' construction of identity which is affected by collective efforts and imaginations; 3. construction of identity based on response to the 'external' pressure.

The evolution of the construction of identity is discussed on the grounds of M. Castells' theoretical model which consists of legitimizing identity, resistance identity and project identity. The key historiographic issues related to the analysis of social identity in the society of the Russian Empire are posed on the basis of the said model. The article dwells on historiographic concepts related to the assessments of the structure of the pre-modern and modernizing imperial society, definition practices of the formal and informal social identity of the imperial subjects and changes of the instruments used for social identification of the said subjects. The author also discusses the issues of collective social identity and poses the question how members of a large group representing different social strata tackle the problem of social identity. Besides, the article offers analysis of the integral collective social identity and addresses the issue of the impact that political, economic, social and cultural pressure had on the legitimizing identity, analyses the nature of its transformation to the resistance and project social identities in the second half of the 19th century.

The employment of the construct of identity in the historical research of the Russian Empire in the 19th century evoked intellectual provocation which spilled over into discussions in the course of which the construct of identity did not develop but assumed 'soft' forms and which ultimately resulted in the conclusion that the use of identity as an analytical category leaves plenty of unanswered questions. On the other hand, the employment of the construct of identity facilitates the search for clues how despite the imperial pressure groups of the society managed to find way to independent existence making use of the resources of various (social, cultural, national) identities.

The author of this article focuses on the usage of the construct of social identity in historiography being well-aware of the fact that social identity did not exist in its 'absolute form' and was closely inter-related with cultural and national identities. However, an assumption is made that such approach allows the identification of problems related to the employment of the analytical category of the identity in the historical research of the 19th century. In the period in question both - the authorities and all groups of the society were actively dealing with the issue of social identity. For a long time the most important struggles in the society of the Russian Empire took place in the social sphere and their outcome was decisive determining which would get the better - identification of the imperial subjects or the creative role of the bearers of identity and which power had the potential to implement changes in the society. Therefore it was necessary to identify tendencies in the construction and change of the social identity and analyse problems related to the process. First and foremost, from the historiographic perspective making use of the social approach which best facilitates the tackling of the said concrete task.

Gauta 2011 m. gruodžio mėn.

Tamara B a i r a š a u s k a i t ė. Humanitarinių mokslų habilituota daktarė. Lietuvos istorijos instituto vyriausioji mokslo darbuotoja, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto profesorė. Mokslinių interesų kryptys: XIX a. socialinė istorija, Lietuvos totorių istorija, Lietuvos bajorų istorija.

Monografijų „Lietuvos totoriai XIX amžiuje“ (1996), „Lietuvos bajorų savivalda XIX a. pirmojoje pusėje“ (2003), „Mykolas Juozapas Römeris (1778–1853). Bajoro viešoji ir privati erdvės XIX a. pirmojoje pusėje“ (2011) autorė, akademinės sintezės „Lietuvos istorija. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia, VIII tomas, I dalis“ (2011) bendraautorė.

El. paštas: achtambarairas@gmail.com